

PARTNERKOMPETANSE.

• Kommunikasjon og mening er noe vi skaper sammen.¹

Da jeg for ca. 10 år siden begynte å arbeide med voksne psykisk utviklingshemmede og voksne med sammensatte syns- og hørselsproblemer, oppdaget jeg raskt at denne gruppa rommet mange underlige og rare mennesker. Mange var preget av utstrakt grad av «stereotypier» eller «selvstimulering», med rare fakter og bevegelser. Noen ville helst klamre seg rundt kroppen til personalet hele dagen. Noen gikk i ring rundt seg selv meste-parten av tiden. Noen var selvskadende eller «utagerende». Andre motsatte seg tilsynelatende alle former for krav og tilbrakte helst dagen til sengs eller i timevis på toalettet. Noen var i årevis blitt «trenet» i å bruke tegn og «snakket» hele tiden om «kaffe» og «pause». Det andre jeg oppdaget var at denne gruppa mennesker ikke bare var rar, men de hadde det ofte svært rart også. De rare menneskene bodde gjerne sammen med andre rare mennesker og rundt seg hadde de en jevn strøm av personale som kom og gikk i turnuser, med en «turnover» som ofte var forrykende, med varierende faglig bakgrunn, men med et unisont ønske om å «lære» de ulike «brukerne» selvstendighet og å forhindre at raritetene tok alt for mye overhånd.

„ Det andre jeg oppdaget var at denne gruppa mennesker ikke bare var rar, men de hadde det ofte svært rart også.

store interesse i livet var å høre på svensktoppmusikk, med den lille hørselsresten han hadde. Derfor fikk han «lov» til å høre på musikk 30 minutter hver dag etter at dagens program, bo- og ADL-treningen var utført. Noen ganger når han truet med å bli veldig urolig og selvskadende, fikk han også lov til å høre på CD-ene sine. Jeg begynte derfor å oppdage sammenhengen mellom det å være rar og annerledes og det å ha det rart og annerledes. I nesten alle andre mellommenneskelige sammenhenger, tenderer folk til å ville overbygge ulikheter og forskjeller. Treffer vi og

skal være sammen med andre mennesker, søker vi nærmest automatisk en felles plattform, noe som forener oss og vi utvikler oss sammen på bakgrunn av det vi oppfatter som likt (selv om vi er uenige om det like). I forhold til voksne psykisk utviklingshemmede oppdaget jeg at svært lite ble gjort for å overbygge og nedtone forskjellene. Mange av disse menneskene hadde startet sin treningskarriere som barn, og jeg oppdaget at

„ Svært lite ble gjort for å overbygge og nedtone forskjellene.

selv om de nå var 30-, 40- og 50-år så trente de ofte fortsatt på de samme tingene. Veien til «selvstendig mestring» var åpenbart lang og tornefull. Og det jeg oppfattet at avstand mellom personalet og brukerne i mange av disse boligene var for midabel. Selv om personalet og brukerne levde innenfor den samme boligen, levde de svært ofte i virkeligheten helt ulike liv.

Beskrivelsen av brukerne

I beskrivelsen av brukerne florerte deres problemer. Hvilke funksjoner de manglet, hvilke ferdigheter de var svake i, deres «utfordrende» atferd, deres oppheng og «avvik». Ofte var års erfaringer med å styre vedkommende gjennom livet for å unngå de verste utskielene nedtegnet i form av «miljøregler» og «miljøpermer». Personalets oppgave ble å lese, skjønne og utføre manualens anvisninger. Tre «opplæringsvakter» og inn i manesjen! Jeg gjorde derfor enda en oppdagelse: Det var utvilsomt riktig at disse voksne psykisk utviklingshemmede manglet mye av ferdigheter og funksjoner både på det ene og andre området, men det de syntes å mangle aller mest var venner. De syntes å mangle opplevelsen av gode og nære relasjoner

med andre mennesker, opplevelsen av å bli bekreftet, verdsatt og sett som den de er og opplevelsen av å inngå i naturlige sosiale sammenhenger som vi andre tar sånn for gitt at de i praksis er blitt usynlige for oss. Når vi andre utfører våre handlinger og daglige aktiviteter, går til våre jobber, kommer tilbake til våre familier, treffer våre venner og når vi kommuniserer og snakker sammen, gjør vi det mot en bakgrunn av opplevd sammenheng og mening. Vi befinner oss i sammenhenger og relasjoner som riktignok er usynlige for oss, men som allikevel gir våre handlinger og vår kommunikasjon mening for oss. Veldig ofte oppdaget jeg at voksne psykisk utviklingshemmede manglet slike sammenhenger som vi andre tok for gitt som et bakgrunns-teppe for våre liv.

For å sette det på spissen: Dersom en av

Dagsplanstyring

I en av de første boligene jeg var i, traff jeg en sterkt syns- og hørselshemmet mann som etter en tur sammen med personalet målrettet gikk inn i leiligheten sin, la seg ned på en rød airexmatte, tok av seg sko og sokk, strakk foten i været åpent for å bli massert. Som svar på denne handlingen, ble han nokså bryskt halt opp i stående med beskjeden: «Nei, det er feil! Du skal på do!» Dette var mitt første møte med «dagsplanstyring» og «målrettet miljøarbeid». Hans

Per Lorentzen er psykolog og arbeider ved Avdeling for voksenhabilitering ved Ullevål Sykehus i Oslo. Denne artikkelen er en omarbeidelse av et foredrag holdt på SOR-konferansen i Bergen 21. mars 2001.

(Tor Visnes).

¹ Ideen om partnerkompetanse er påvirket av min tidligere kollega ved Skådalen kompetansesenter for døvblinde, psykolog Anne Nafstad.

mine nærmeste venner eller kollegaer plutselig ikke vil stå opp om morgen, skifter jobben, ramler ut av alle vante sammenhenger, mister all motivasjon og motsetter seg alle krav, blir jeg naturligvis sterkt bekymret og urolig. Jeg ville lure på hva som er skjedd. Jeg ville tatt med denne uroen og bekymringen til min venn og på den ene siden undret meg over hvordan og hvorfor denne situasjonen er oppstått og hva det er som kan gjøres for å få ham/henne tilbake til det vante igjen. Min «behandling» ville romme uro, bekymring, empati, forståelse og praktiske tiltak. Jeg ville ha handlet ut ifra en forståelse av hvorfor livet var blitt så vanskelig. Dersom en psykisk utviklingshemmet nekter å delta aktivt i hverdagens aktiviteter, motsetter seg krav, vegrer mot å stå opp osv., var det min erfaring at fokuset nesten utelukkende ble lagt på å gjøre noe med den synlige (negative) «atferden». Hvordan skal vi få Knut opp om morgenen? Hvilke miljøregler skal personalet forholde seg til? Hvor lenge skal han få ligge før man griper til makt for å få ham opp? Interessen for å forstå hvorfor motivasjonen plutselig var rent ut av brukeren var som regel langt mindre enn hvilke «tiltak» som måtte settes inn for å få bukt med problematferden.

Kommunikasjonsproblemer

Den gjengse oppfatningen jeg støtte på var at psykisk utviklingshemmede er personer med kommunikasjonsproblemer eller kommunikasjonsvansker. Blant personalet kunne det nok ofte være en forståelse av sammenhengen mellom «utfordrende atferd», selvskadning og manglende kommunikasjonskompetanse, men dette problemet var noe brukeren hadde enerett på. Noen ganger var det riktignok åpenhet for at brukeren nok også hadde problemer med å forstå personalet, men kommunikasjonsproblemet tilhørte brukeren og hadde direkte sammenheng med utviklingshemningen eller syndromet. Jeg kom fra tidlig av i mitt arbeid med voksne psykisk utviklingshemmede til den konklusjonen at etter som kommunikasjon er en prosess som per definisjon omfatter minimum to personer, virker det nokså ulogisk å si at en person kan ha et kommunikasjonsproblem alene. Tvert om virker det logisk å ta utgangspunkt i at man må minst være to personer for å ha et kommunikasjonsproblem. Kommunikasjonsproblemer deles av minimum to. Vellykket kommunikasjon er avhengig av minst to personer og mislykket kommunikasjon er det samme. Det å ensidig til-

skrive den ene parten et kommunikasjonsproblem syntes å føre både personalet og brukeren inn i en blindgate med svært negative følger for videre utviklingsmuligheter.

Struktur

Innenfor døvblindefeltet som jeg kjente best til, hadde man helt siden tidlig i 60-årene vært opptatt av å bøte på det man så på som døvblindes kommunikasjonsproblemer. I den «første fasen» av opplæringen av syns- og hørselshemmede, hadde man lagt vekt på å lage til systemer å kommunisere på som ga vedkommende oversiktighet og forutsigbarhet. Tanken var at er du uten syn- og hørsel, må personalet sørge for disse to avgjørende elementene. Derfor vektla man å lage til dagkasser, ukekasser, dagsplaner ved hjelp av konkrete og referanseobjekter som kunne bidra til å gi brukeren en opplevelse av oversiktighet og forutsigbarhet. Skulle brukeren bade, kunne han/hun for eksempel få en liten plate påmontert litt av et froterhåndkle som fortalte om neste post på dagens program. Veldig mye arbeid ble nedlagt i å strukturere de fysiske omgivelsene. Det er liten tvil om at dette ga brukeren mye av det som var hensikten: En slags informasjon om dagen, uka og de neste gjøremålene. Dette fokuset førte imidlertid ikke til kommunikasjon mellom personalet og brukerne. Det løste personalets behov for å gi brukeren informasjon og likeledes personalets meddelingsproblem, men førte ikke til kommunikasjon slik som vi vanligvis tenker om det: En spontan, utstrakt meningsutveksling og utdyping av temaer og ting man er opptatt av å snakke med hverandre om.

Trening

På 80-tallet flyttet fokuset seg mer til den tanken at disse menneskene manglet måter å ytre seg på som andre kunne fortolke og skjønne. Kort sagt: de manglet et språk som kunne brukes i hverdagslige utvekslinger med andre. De manglet helt konkret tegn. I mange sammenhenger begynte man derfor enten å trene på tegn eller man tilrettela for situasjoner hvor brukeren ble oppfordret til å bruke tegn som personalet ønsket at de skulle lære. Den voksne døvblinde kunne for eksempel sitte ved frokostbordet,

strekke ut hånda i retning brødfatet hvor brødskivene alltid lå, for så å bli stoppet av personalets hender med spørsmålet (formet med tegn) «Hva skal du ha?» Før de fikk gå videre, måtte de gjøre brød-tegnet. Melka som vanligvis sto i døra i kjøleskapet var en morgen tatt bort og for å få melk, ble brukeren bedt om å gjøre melke-tegnet. For å få utført handlinger som å gå på tur, ble det gitt instruksjon i å gjøre jakke-tegnet og bare dette tegnet utløste handlingen. Praksis varierte fra ren særtraining på tegn ved hjelp av ulike belønninger til opplæring i bruk av store systemer med tegn og eventuelt piktogrammer. Alt dette flettet seg inn i det overordnede perspektivet som handlet om å bøte på en kommunikasjonssvikt som man tenkte seg tilhørte brukeren.

Resultatene var gjennomgående svært nedslående. Riktignok var det mange døvblinde voksne som begynte å forstå en del tegn som personalet brukte i forhold til dem, men den spontane og uoppfordrede bruken av tegn fra brukerens side var nesten fraværende. Bortsett fra «kaffe», «pause» og noen ganger «hjelp meg». Personalet sto derfor ofte i situasjoner hvor de måtte «prompte» vedkommende til å bruke tegn og dette reduserte ofte tegnbruk til enda et krav som den døvblinde motsatte seg. Overlatt til seg selv hadde brukerne sine egne måter å «snakke» på. Ville de ut på tur, kunne de ta personalet i armen og håndlede ut til garderoben, strekke hendene opp mot jakka som hang på knaggen. For stadig flere av personalet ble det opplevd som meningsløst å føre vedkommende tilbake til rommet, avkreve et «tur»-tegn og så gå tilbake igjen til garderoben og ta

på jakka. Den franske psykologen Jacques Souriau, som har arbeidet med døvblinde i mange år, har oppsummert litt av erfaringene med slik kommunikasjonsopplæring via systemer slik:

Dessverre begynte lærerne å bruke disse systemene som undervisningsmetoder og – programmer uten å reflektere over formålet med å bruke dem. Årsaken til dette var sannsynligvis at begrepet 'kommunikasjon' ikke ble forstått i relasjon til dens sosiale betydning og mellommenneskelige kontekst. Når slike kommunikasjonssystemer ble løstrevet fra den mellommenneskelige kommunikasjonsteksten, fungerte de faktisk som atferdsstyrende systemer. (Souriau, 1999, s. 15)

Alle disse anstrengelsene på å lære disse voksne syns- og hørselshemmede personene å ytre seg på gjenkjennbare og akseptable måter via læring og trening dvs. ved hjelp av tegn, piktogrammer eller andre

» Det de syntes å mangle aller mest var venner.

» Kommunikasjon er en prosess som per definisjon omfatter minimum to personer.

systemer, virket stort sett fåfengte.² Av og til økte faktisk slik trening graden av selvskading og selvstimulering.

En mental omkalfatring

Tidlig i 90-åra oppsummerte man derfor mange års erfaringer slik: Alle forsøk på å lære voksne døvblindfødte personer et språk har på mange måter vært ødeleggende for kommunikasjonen. Denne innsikten førte til en mental omkalfatring av hele perspektivet på kommunikasjon, som ikke minst hang sammen med kunnskapen fra den nyere utviklingspsykologien, spedbarnsforskningen og videoanalysene av det naturlige forekommende samspillet mellom det førspråklige barnet og dets omsorgspersoner og som fører til at barnet etter hvert erverver språklige ferdigheter. Hele denne nye trenden i psykologien (det nye spedbarnsparadigmet, den relasjonelle utviklingsteorien og studiet av «mor-barn»-samspillet) understreket at språk ikke oppstår vilkårlig mellom mennesker, men språk oppstår mellom mennesker som står i en emosjonell og relasjonell forbindelse med hverandre. Kommunikasjon, språk og meningsdannelse er uatskillelig fra og innvevd i et felles liv som består av felles handlinger og felles aktiviteter, deling av opplevelser og en følelse av samhörighet. Med et fint ord handler dette om intersubjektivitet, dvs. opplevelsen av å være følelsesmessig og meningsmessig forbundet med hverandre i det språkfilosofen Wittgenstein kaller en «livsform». Bare overflatisk og abstrakt sett er kommunikasjon en teknisk ferdighet. I alle tidligere strukturerings- og opptreningsforsøk hadde man innen døvblindpedagogikken nettopp tendert til å begrense og redusere kommunikasjon til en teknisk ferdighet. Den forståelsen som vokste fram er at kommunikasjon ikke er en teknisk ferdighet i å produsere språklige former (ord, tegn, piktogrammer og lignende), men en grunnleggende mellommenneskelig ut-

Tegningen er gjengitt med tillatelse fra Martha Perskes bok «Pencil Portraits 1971–1990», Abingdon Press, Nashville 1998.

viklingsbetingelse. Kommunikasjon handler ikke bare om å meddele seg eller utveksle informasjon. Det er i og gjennom kommunikasjon med hverandre at vi mennesker danner og utvikler vår identitet, selvforståelse, forståelse av andre og av omverdenen. All mental, intellektuell og kognitiv utvikling er fundert i slik kommunikasjon. Vår forståelse av egne tanker, meninger, oppfatninger og ideer er avhengig av at våre ytringer blir besvart og respondert på av andre. For at vi skal utvikle oss, må vårt språk speiles av et tilsvarende språk og dette skjer innenfor felles aktiviteter og delte opplevelser hvor relasjoner og gjensidig opplevd tilknytning ligger til grunn. Det var disse helt grunnleggende mellompersonlige (intersubjektive) aspektene ved kommunikasjon og språk man hadde glemt i de årene man drev opplæring i kommunikasjon som en teknisk ferdighet.

Så man innenfor døvblindfeltet nærmere etter, oppdaget man at våre voksne døvblinde brukere, med eller uten psykisk utviklingshemming, selvskading, selvstimulering osv., hadde måter å ytre seg på – et

språk – som i svært liten grad ble respondert på og besvart av andre. Personalet hadde ofte vansker med å se denne kommunikasjonen overhodet og de var i alle fall ikke uten videre i stand til å svare på den på måter som gjorde at vedkommende bruker kunne se sammenhengen mellom det han/hun gjør og det den andre gjør. Språk ble synonymt med det å bruke tegn, piktogrammer eller beherske andre systemer. Det jeg oppdaget var at disse menneskene hadde kommunikasjonsproblemer i den forstand at de hadde langt færre personer enn andre å kommunisere med, fordi det var så vanskelig å identifisere, forstå og besvare kommunikasjonen deres. Hele tiden hadde man hatt det perspektivet at disse menneskene måtte gis opplæring i å kunne snakke med oss på gjenkjennbare måter (tegn, tegninger, piktogrammer osv.). Utover i 90-åra ble hele dette perspektivet snudd på hodet: Nå begynte man å tenke at det må skolerer og utdannede personer som kan utvikle en god, effektiv og meningsfull kommunikasjon med disse personene ut fra den kommunikative kompetansen de til enhver til har til rådighet. Disse «kommunikasjonssvake» voksne

psykisk utviklingshemmede, syns- og hørselshemmede og andre, kommuniserer ved hjelp av kroppen, kroppslige uttrykk, endringer i muskelspenninger, pust, gester, mimikk, lyder, noen tegn, motoriske uttrykk osv. De er i sin kommunikative stil ofte rytmiske, musiske, følelsesmessige, dramatiske og ytrer seg ut fra sine muligheter. Det de trenger er samhandlings- og samtalepartnere som kan tre inn i spill og kommunikasjon med dem og som klarer å formidle at du og jeg opplever det vi holder på med noenlunde likt og vi snakker om det og ytrer oss på noenlunde samme måte. Brukeren må få sitt språk «speilet» av den andres språk.

Felles aktiviteter

Her ble videoanalyse av samhandlinger helt avgjørende. Utgangspunktet for å skape kommunikasjon sammen med brukeren ble: Hvordan er det mulig å skape gode felles aktiviteter preget av gjensidighet, deling av opplevelser og utvikling av et felles opplevd situasjonsinnhold? Hvordan må personalet tilpasse seg og justere seg handlingsmessig til brukeren slik at felles aktiv-

² Her må det jo sies at resultatene ikke var entydig negative og at bildet er mer nyansert enn som så, men i det store og hele var erfaringene fra kommunikasjonstrening med hensyn til spontan bruk av tegn og overføring fra en kontekst til en annen svært dårlige.

iteter oppstår, gjerne basert på de interessene brukeren har? Og innenfor disse aktivitetene: Hvordan er det brukeren spontant og naturlig former og danner sine ytringer? Hva har allerede en kommunikatív funksjon og hvilke uttrykk brukeren benytter kan personalet gi en kommunikatív funksjon innenfor samhandlingen? Hvordan kan personalet bekrefte, reagere på og besvare dem slik at brukeren opplever at den andres ytringer er et svar på det som han/hun selv ytret? Hvordan kan slike dialoger se ut? Hvordan kan personalet gjennom sine tilpasninger til enhver tid gi brukeren en opplevelse av å være en fullgod, effektiv og likeverdig kommunikasjonspartner som kan delta i samhandlingen og samtalen på en ubesværet måte? En slik kompetanse hos personalet, kaller jeg partnerkompetanse. Liksom kommunikasjon er heller ikke partnerkompetanse en teknisk, metodisk kompetanse, men den fordrer at personalet alltid setter relasjonen og det følelsesmessige engasjementet i forhold til brukeren i forgrunnen. Kommunikasjon og språk oppstår som sagt mellom mennesker som har en sosial organisering i forhold til hverandre. Å ta utgangspunkt i brukerens initiativ og interesser og erstatte det hellige prinsippet om «selvstendig mestring» med samarbeid, er det beste utgangspunktet for å skape en slik sosial organisering.

Kommunikasjon mellom mennesker handler derfor ikke bare om å videreformidle tanker og meninger, men er et sosialt fenomen som fremmer og bevirker utvikling. Vår egen forståelse av oss selv, andre og av omverdenen vokser fram i det våre ytringer med sitt iboende meningspotensiale blir respondert på og besvart av andre. Forståelsen ligger ikke allerede fiks og ferdig i våre egne utsagn, men vokser fram i de svarene vi får fra andre. I løpet av våre samtaler med hverandre utvikler vi oss. Derfor kan man ikke erstatte psykisk utviklingshemmedes egne spontane og naturlige måter å ytre seg på med innlærte former. Da mister kommunikasjonen sitt utviklingspotensiale og reduserer den til overføring av informasjon og instruksjoner. Samtidig som samhandlingspartnerne til den psykisk utviklingshemmede skaper meningsfull og fullgod kommunikasjon ut i fra den kompetansen brukeren allerede har, ligger det også i dette begrepet at de må ha kunnskap om og praktisk kunne tilføre brukeren det neste nivået i språklig utvikling. Ytrer brukeren seg ved hjelp av motoriske uttrykk og kroppsbevegelser, må partneren kunne være med på å

omdanne disse til eksplisitte gester. Og videre fra gester til tegn eller ord, pikto-grammer eller bilder alt ettersom hva som er naturlig for den enkelte brukeren. Jeg er derfor på ingen måte imot kommunikasjonshjelpemidler, men de må introduseres i samhandlingen som et supplement til en allerede effektiv og meningssskapende kommunikatív utveksling. Man kan ikke starte med et system og tilpasse brukerens ytringsmåter til dette, for da mister kommunikasjonen sitt potensiale som utvikler av kognitive og mentale funksjoner. Innenfor samhandlingene må personalet som sagt ha kunnskap om hvordan hver enkelt utviklingshemmedes kommunikative kompetanse kan strekkes mot et høyere og mer konvensjonelt språklig nivå.

Utviklende kommunikasjon

Tenker man seg på denne måten at kommunikasjon og mening er noe man skaper sammen med brukeren og at ytringers form og mening dannes innenfor framforhandlede dialoger basert på den kompetansen brukeren til enhver tid har, er det avgjørende at personalet klarer å gi brukeren opplevelsen av å høre til i en sosial gruppe. Hvis man som jeg mener at kommunikasjonen er det som gir oss alle en opplevelse av identitet og samhørighet, blir det viktig å oppheve motsetningen mellom «din verden» og «min verden». Da blir det viktig å skape «vår verden». Å kun være noen som rutinemessig reproducerer miljøregler eller bestemte måter å «snakke» på, gir ikke rom for kreativitet og improvisasjon. Verken for brukerne eller for personalet. Utviklende kommunikasjon handler også om det som kalles andreordens-samtaler, dvs. samtaler om hva det er vi skal samtale om, og om å oppleve at hvert nytt øyeblikk og hver ny situasjon rommer muligheten for dannelse av ny mening og ny forståelse. Når jeg er så opp-tatt av at hver enkelt psykisk utviklingshemmet person skal få sitt eget «språk» speilet, bekreftet og besvart av et tilsvarende språk fra sine nærperso-ner, er det fordi motivasjonen for å kommunisere henger så nøye sammen med opplevelsen av å ha en «stemme» som betyr noe. Lite er så umotiverende som hele tiden å føle at man må kjempe for å gjøre sin stemme hørt. Alle mennesker må oppleve å kunne snakke fritt

og ubesværet inn i situasjoner sammen med andre mennesker, som forbeholdsløst inviterer en til å ytre seg slik en har forutsetninger for. Slik gjør foreldre i forhold til barn som erverver språklighet og det samme gjelder for psykisk utviklingshemmede på vei mot språklighet. Dette gir en følelse av tilhørighet og tilknytning. I motsetning til ulike treningsopplegg, hvor brukerne føler at de må kvalifisere seg først for å gjøre sine stemmer hørt. Partnerkompetanse handler om å gi den psykisk utviklingshemmede en opplevelse av å være med å bidra og

skape. Å leve under betingelser hvor man hele tiden er prisgitt andres regler og formål, skaper ikke bare en opplevelse av å være annerledes, men også av utilstrekkelighet i forhold til andre rundt seg. God partnerkompetanse betyr at den psykisk utviklingshemmede ikke lenger opplever å være nektet tilgang til den fundamentale retten til å handle og ytre seg direkte inn i situasjoner og hendelser som han/hun selv har vært med på å skape.

Partnerkompetanse er ikke et begrep som visker ut motsetninger mellom mennesker. Målet er ikke den totale harmonien. Heller ikke er misforståelser og sammenbrudd i kommunikasjonen aldri skal forekomme. Å være omgitt av personer med slik kompetanse, gir psykisk utviklingshemmede tilgang til noe allmennmenneskelig: Å leve sitt liv innenfor et mangfold av små og store konflikter, i skjæringspunktet mellom ulike måter å ha det på og ulike måter å tenke om det som skjer på.

„ Overlatt til seg selv hadde brukerne sine egne måter å «snakke» på.

„ Erstatte det hellige prinsippet om «selvstendig mestring» med samarbeid.

Litteratur:

- Lorentzen, Per (1997). «Vanlige og uvanlige barn. Samspill og kommunikasjon med alvorlig funksjonshemmede barn.» Tano-Aschehoug, Oslo.
- Lorentzen, Per (1998). «Språk og handling. Språkutvikling hos vanlige og uvanlige barn.» Tano-Aschehoug, Oslo.
- Lorentzen, Per (2001). «Uvanlige barns språk.» Universitetsforlaget, Oslo.
- Souriau, J. (1999). «Hvordan man skaber et fælle språk og udvikler fælles betydninger gennem samspill.» Døvblinde-Nyt, 2, s. 14–16.